

MÁRKUS BEÁTA

„Munkatábor, tehát nem büntetőtábor” – Törvényen kívüli állapot a mohácsi láger példáján (1945)

„Labor camp, so no prison camp“ – Extraordinary conditions in Mohács in 1945

In 1945, in the city of Mohács in south Hungary, a labor and internment camp existed for a few months, which has been completely excluded from research of the history of the region until now. At the end of the Second World War, the camp served as a manpower reservoir, but also to punish former political enemies and the ethnic German minority for alleged and actual war crimes.

This paper presents the circumstances of the formation of the camp and the debates about it between the members of the Mohács National Committee in January 1945. It also analyzes the activity, organization and difficulties that characterized the months of the camp's existence. Another focus of the study is the investigation of the chaotic circumstances and the (lack of) legal framework and regulations that should provide an explanation for why a camp could be established at this early point in time after the war in Mohács. Local archive documents from Mohács and the neighboring villages are used as sources, which offer a deep insight into local history and the chaotic conditions at the immediate end of the war.

Mohács város neve a magyar társadalom szinte egésze számára olyan fogalom, amely a kollektív történelmi tudatban mélyen gyökerezik, és egyazon sorsfordító, negatív eseményt köti hozzá politikai, etnikai, vallási és egyéb hovatartozásától függetlenül a „nemzet” minden egyes tagja. Kevésbé feltárt és ismert a város 20. századi története, noha annak egyes momentumairól – így a mohácsi vész korszak meglehetősen sötét fejezetéről,¹ vagy a későbbi szocialista nagyberuházás (vasko-

¹ L. erről: K. Farkas 2015; Nagy 2001; Vörös 2011.

hászat és lakótelep építés) elmaradásáról és Dunapentelére kerüléséről² – részletes kutatási eredmények állnak rendelkezésre. Hiátusok mégis akadnak, és ezek egyikét „véletlenül” találtam meg a kutatásaim során.

Arról, hogy Mohácson 1945-ben úgynevezett „internáló tábor” működött, a város történeti irodalma nem tájékoztat. E tény nem ismert sem a laikus, sem az avatott szakértők előtt. A tanulmány szerzője 2015 tavaszán felkereste a „lágér” mohácsi helyszínét, és az arra járókat véletlenszerűen megkérdezte róla, tudják-e, mi történt az épület falai között, amelyre kizárólag nemleges válaszokat kapott. Nem tudtak többet azonban az épületben akkor működő ügyvédi iroda dolgozói sem. Mindez azért sem meglepő, mert az épületen semmiféle emléktábla, vagy egyéb utalás sem jelzi az egykori sötét fejezet nyomát.

A város történetét kiválóan ismerő Kanizsai Dorottya Múzeum munkatársai 2012-ben szintén nem tudtak felvilágosítással szolgálni a lágerről, sőt annak létezését is megkérdőjelezték, ami érthető annak fényében, hogy arról csupán néhány lokális forrásban találhatóak utalások. Az egykori foglyok közül, akik autentikusan beszámolhatnak az esetről, hét évtized elteltével nagyon kevesen lehetnek életben, és az 1945 utáni események fényében szinte biztosra vehető, hogy közülük eleve kevesen éltek/élnek az 1940-es évek második fele óta Magyarországon.

Tanulmányomban egyrészt a mohácsi lágér történetét szeretném bemutatni a rendelkezésre álló szűkös források fényében. Munkám alap kutatás, mivel a témának mindeddig lényegében semmilyen (tudományos) feldolgozása nem áll rendelkezésre. Emellett szeretném a tágabb, jogi kereteket is megvizsgálni, hogy egyáltalán miért létezhetett ez az „intézmény” hónapokon át a második világháború utáni Magyarországon, milyen jogi keretek – vagy hézagok – tették lehetővé a megalapítását és működését. A céloom ezzel, hogy emléket állítsak az elhallgatott, elfeledett meghurcolásoknak, de emellett az is, hogy felhívjam a figyelmet a lokális kutatások felé fordulás jelentőségére.

A tanulmány egy napjainkig teljesen ismeretlen „lágert” mutat be Mohács városban, amely 1945-ben létezett, és különböző személyek körének, elsősorban a környékbeli magyarországi német kisebbség tagjainak elzárására, izolálására és kényszermunkára való igénybevételére szolgált. A lágér létrehozását és fenntartását a korabeli jogi keretek valójában nem tették volna lehetővé, így vizsgálata egyben a második világháború végét követő, a vidéki Magyarországon uralkodó törvényen kívüli állapotok bemutatására is alkalmas. Emellett fontos hangsúlyozni, hogy a mohácsi eset sok tekintetben egyedi, hasonló lágerek létrehozását más térségekben először néhány hónappal később dokumentálták, amikor az internálás jogi kereteit már országos szinten szabályozták.

² L. erről: Kántor 2011.

A láger bemutatása egyben betekintést nyújt a második világháborút követő időszak kaotikusságába, különös tekintettel a politikai rendszer radikális átalakítására, a felelősök kijelölésére és azonnali megbüntetésére, és az átmeneti időszak jogrendszere és gyakorlata közt feszülő ellentétekre. Mivel a súlypont a német kisebbség tagjainak 1945-től kezdődő üldözésén van, egyben a korszakokon átívelő kontinuitás felmutatására is törekszem. A hazai németiség üldözése a két világháború közötti időszak etnikai-politikai konfliktusaiban gyökerezett, melyek 1945-ben eszkalálódtak. A német kisebbség kollektív felelősségre vonása a háború szörnyűségeiért logikus következménye volt a megelőző időszakban kialakult ellentéteknek, ennek igazságtalan voltára pedig először az 1990-es években derült nyilvánosan is fény. Az azóta eltelt időszakban jól megfigyelhető az a tendencia mind a közéleti és politikai diskurzusban, mind a történeti kutatásban, hogy a kisebbség meghurcolásáért a felelősséget a szövetséges nagyhatalmakra, de különösen a szovjet megszállókra és az őket kiszolgáló hazai kommunistákra hárítják.³ E megközelítés hiányosságait mikroszinten a mohácsi eset is megmutatja – mivel az elsősorban a német kisebbség megbüntetésére létrehozott „intézmény” működése során hamar világossá vált, hogy a hatalom új birtokosainak érdekeivel ez a „büntetés” nem minden esetben egyezett.

Források és a kutatás állása

A mohácsi láger felfedezése egy másik kutatás keretében, a közvetlen a háború utáni időszak Baranya vármegyei forrásainak vizsgálata közben történt. A forrásadottságok meglehetősen sajátosak: a láger létezése szinte kizárólag írott dokumentumokban jelenik meg, az érintettek beszámolóit ellenben hiányoznak. A láger létezéséről kétféle forrás áll rendelkezésre: a mohácsi Nemzeti Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei, és néhány érintett körjegyzőség települési iratai a munkáscsoportok kirendeléséről, illetve ennek nehézségeiről.

Több településről, amelynek lakosait rendszeresen berendelték a lágerbe, rendelkezésre állnak helytörténeti munkák és ún. *Heimatbuchok*.⁴ Készült ilyen típusú kiadvány például Babarc, Bóly, Kisnyárad, Lánycsók, Nagynyárad, Somberek,

³ A német kisebbség meghurcolását övező legendákról a magyar emlékezetkultúrában l. Ungváry 2018.

⁴ A „Heimatbuch” egy speciális, elsősorban a német nyelvterületen elterjedt helytörténeti munka. Pontos definíciója nincs, a műfajt alaposabban kutató Mathias Beer is mindössze úgy foglalta össze annak mibenlétét, hogy az „egy hely és lakói múltjának sajátos megközelítési módja.” (Fordította Márkus Beáta). L. erről Beer 2010. 11. A tanulmányban „Heimatbuch” alatt olyan helytörténeti munkákat értek, amelyeket az elűzött magyarországi németek írtak és adtak ki egykori lakóhelyeikről.

Szajk, Szúr és Versend községekről.⁵ Ezek közül azonban csak egy kötetben található utalás a mohácsi láger létezésére,⁶ noha ennek ismertetésére a szerzők nem tértek ki, mindössze utaltak egy „internálótáborra”, annak részletesebb magyarázata nélkül, mit értettek e kifejezés alatt. Szintén elmaradt annak magyarázata, mely jogi háttér alapján volt lehetséges egy ilyen intézmény létezése. A 2000-es évek végén megjelent kötet csupán arról számol be, milyen nehézséget jelentett a lágerben dolgozók összegyűjtése és munkára rendelése Babarc községben, de a falu történetének bemutatása mellett érthető módon nem szenteltek különösebb teret az „internálótábor” történetének bemutatására.

Szembetűnő a szubjektív források hiánya a témáról – egyáltalán nem készült például oral history interjú a láger egykori foglyaival, és egyéb személyes dokumentumok sem ismertek róla. Annak ellenére sem, hogy az 1990-es évek óta több érintett község lakóival vettek fel az időszak nagyobb horderejű eseményeiről – így a Szovjetunióba hurcolásról, a német kisebbség elűzéséről – olyan mélyinterjúkat, amelyekben a konkrét történések mellett az egész életükről kérdezték őket.⁷ A mohácsi lágert azonban egyikük sem említette, ahogy azok a tudományos munkák sem vizsgálták a kérdést, amelyekhez a visszaemlékezések készültek.⁸ Ugyanaz a hallgatás jellemző a magyar mellett a németországi forrásokra is: az elűzött németek beszámolóiban sem jelenik meg a mohácsi láger. Az egyetlen kivétel egy 1953-as nagynyárádi kitelepített visszaemlékezése a Lastenausgleichsamt gyűjteményében,⁹ aki arról számolt be, hogy három hétig Mohácsra internálták, mert egy rendőr egykori német katonaként feljelentette.

A mohácsi láger történetének rekonstruálásakor így szinte kizárólag a helyi levéltári forrásokra támaszkodhatunk, amelyek alapján azonban csak egyoldalú és töredékes feltárás lehetséges. A tanulmányomban ezért a láger rövid története mellett a tágabb kontextus és a korabeli jogi keretek elemzésére helyezem a hangsúlyt, amelyek között a láger létezése értelmezhető.

⁵ Brachmann 2000; Bósz 1993; Erdődy 1994; Erdődy 2005; Füzes – Wild 2008; Häffner 1984; Hengl 1999; Michelisz 1997.

⁶ Füzes – Wild 2008. 171–172.

⁷ Babarci túlélőkkel készített interjúk a következő kötetekben olvashatóak: Füzes 1990; Márkus 2013. Nagynyárádi túlélőkkel készült interjúk olvashatóak Tóth Ágnes munkájában: Tóth 2008a.

⁸ Kivételként fontos megemlíteni Gonda Gábor disszertációját és az abból készült monográfiát, amelyben az egyik vizsgált esettanulmány Nagynyárad település volt. A szerző talált forrásokat a nagynyárádi munkáscsoportok összegyűjtéséről a mohácsi láger számára, munkája fő súlypontja azonban nem ez, így a lágert „mohácsi internálótábor”-ként említi alaposabb vizsgálat nélkül. L. Gonda 2014. 325.

⁹ LAAB IX. OST DOK 2. Nr. 362. Josef Baches beszámolója.

A mohácsi láger létrehozásának előzményei

Az 1945-ös események jobb megértéséhez érdemes egy rövid kitekintést tenni a város, illetve a régió történetére. Mohács ma a legdélibb dunai város Magyarországon, amelynek neve az 1526-ban elvesztett csatával vált eggyé.¹⁰ A következmények ismertek: az ország három részre szakadt, és a régió nagy része mintegy 150 évre oszmán uralom alá került. Ezt az időszakot a magyar történeti kutatás sokáig a teljes pusztulás és elnéptelenedés korának tartotta, amit ugyan a tudomány azóta meghaladt, mégis kétségtelen tény, hogy az egykori hódoltsági terület a 17–18. századi visszafoglalása után komoly kihívásokkal nézett szembe mind az újbóli benépesítést, mind az országos gazdasági folyamatokba való bekapcsolódást illetően. Ezt az időszakot belső és külső migrációs folyamatok határozták meg, amelyek közül a dél-dunántúli régióban kiemelt jelentőségűek voltak a Habsburg uralkodók, illetve az ország főnemesei és egyházi méltóságai által szervezett telepítési akciók, melyek keretében telepések érkeztek ide a német nyelvterületről.¹¹ Ekkor alakult ki a térségben az úgy nevezett „Sváb Törökország”, az ország legnagyobb összefüggő német településterülete.¹²

Mohács e régió déli részén helyezkedett el. A német nemzetiség mellett a város multikulturális jellegéhez a szintén nagy létszámú délszláv lakosság jelenléte is hozzájárult, a németek és magyarok mellett különösen a sokácok és bunyevácok jelenléte volt meghatározó. Az etnikai heterogenitás az évszázadok folyamán alig változott, az 1930-as népszámlálás szerint például a 17.369 mohácsi lakos közül 13.095 fő volt magyar, 1.920 fő német, illetve 2.049 fő sokác/bunyevác anyanyelvű.¹³

A város az azonos nevű járás adminisztratív központjaként működött, ahol az etnikai sokszínűség szintén erősen jelen volt. A 20. század első felében akadtak szinte „színmagyar” települések (például Kölked) éppúgy, mint falvak, ahol a nem magyar nemzetiségek valójában abszolút többséget alkottak (például a németek Babarcon és Lánycsókon). A legjellemzőbbek ekkor azonban a vegyes lakosságú községek voltak, például Versend és Somberek.¹⁴ A járási adatok szintén sokatmondóak: az 1930-as népszámlálás alapján a központi várost nem számítva a magyar anyanyelvűek 9.669-en voltak, míg a németajkú lakosság száma 20.721 főre tehető a korszakban.

¹⁰ Kubinyi 2007. 299–301.

¹¹ L. Fata 1997; Krauss 2003; Krauss – Seewann 2010.

¹² Katus 2007. 550.

¹³ Magyar 1932. 82–84.

¹⁴ Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint Babarcon 1521 fő élt, ebből 129 volt magyar és 1388 német anyanyelvű. Lánycsókon 2264 fő élt ekkor, ebből 502 magyarajkú és 1701 fő németajkú. Kölkeden az 1663 lakosból 1556 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Versenden 1283 fő élt, ebből 61 magyar, 603 német és 362 sokác/bunyevác anyanyelvű. L. Magyar 1932. 74–75.

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következtében Magyarország elvesztette a területe és lakossága mintegy kétharmadát, nagyrészt a nem magyar nemzetiségek által lakott területeket, de több millió magyar is az új határokon kívül rekedt.¹⁵ Az 1920-as sokk feldolgozása sem a politikai elitnek, sem a társadalomnak nem sikerült a tárgyalt korszakban. A trianoni döntés hátterében nem az addigi elhibázott nemzetiségpolitikát, hanem elsősorban a nemzetiségek hűtlenségét látták, ami súlyos következményekkel járt az ország határain belül maradt nem magyar csoportok számára. A feljük irányuló asszimilációs nyomás a két világháború közötti időszakban fokozódott, mivel magyar részről az állam integritását fenyegető tényezőkként tekintettek rájuk.¹⁶

1920 után az országban maradt legnagyobb létszámú nemzetiség a mintegy félmillió német volt. Míg az első világháború előtti időszakban a magyarországi németiség kevésbé volt nyitott a politikai és kulturális önszerveződésre, 1920 után, többek között a rájuk irányuló asszimilációs nyomásra adott válaszként is a kisebbség kulturális szervezkedésbe kezdett, egyesületeket alakított anyanyelve, hagyományai és identitása védelmében. Míg az 1920-as években a Jakob Bleyerhez köthető Ungarnländischer Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) még szerény sikereket könyvelhetett el,¹⁷ az 1930-as években létrejött csoportok a kisebbség egyre szélesebb rétegeit tudták megszólítani. Különösen az 1938-ban megalapított, Franz Anton Basch vezette Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) ért el jelentős sikereket a közösség megszervezésében,¹⁸ amiben azonban már szerepe volt a hitleri Németországból átvett mintáknak, illetve az onnan kapott anyagi és egyéb támogatásoknak is.¹⁹

A Volksbund, illetve ifjúsági szervezete, a Deutsche Jugend (Német Ifjúság),²⁰ a Mohácsi járás számos községében is jelen volt, és intenzív tevékenységet fejtett ki.²¹ Ez a tevékenység országosan éppúgy szembekerült a magyar politikai elitel, ahogy mikroszinten is: a helyi magyar hatóságok igyekeztek ellehetetleníteni a német szervezetek működését, ami gyakran komoly konfliktusokhoz vezetett a községekben. A vegyes lakosságú, vagy éppen német többségű településeken a helyzet sokszor végletesen elfajult, ezeknek a konfliktusoknak pedig kulcsszerepe lett a Vörös Hadsereg 1944–1945-ös megérkezése után, amikor megkezdődött a német kisebbség jogfosztása és üldözése Magyarországon.

¹⁵ Romsics 2005. 144–149.

¹⁶ Seewann 2012. 314.

¹⁷ Spannenberger 2005. 64.

¹⁸ Tilkovszky 1978. 16.

¹⁹ Seewann 2012. 267.

²⁰ Vitári 2015. 32.

²¹ Flach 1968. 2–3, 11–15.

A német kisebbség 1945-ben kezdődő üldözésének főbb elemei, intézkedései makroszinten ismertek.²² Kevésbé feltárt azonban az, hogy az országos rendelkezések helyi szintű végrehajtása miként történt, illetve a háború végével előállt káoszt egyes vidéki csoportok, személyek hogyan használták fel megtorlásra, vagy épp saját személyes és anyagi motivációik mentén. Ennek a zavaros időszaknak az egyik sajátos következménye volt a mohácsi láger létrejötte is.

Mielőtt Mohácsot 1944. november végén a szovjet 3. Ukrán Front 4. gárdahadserege elfoglalta,²³ a térségben már intenzív harcok zajlottak. Mohács városát a Vörös Hadsereg 32 napon át bombázta, mielőtt november 26-án a sikeres dunai átkelés után a korábban evakuált járásközpontot elfoglalták volna.²⁴ A városban hatalmas pusztítást okozott ez a rövid időszak, amiről főként a helyi plébános, Tihanyi János a historia domusban és saját legépelt visszaemlékezésében fennmaradt feljegyzései informálnak.²⁵ Tihanyi szemtanúként beszámolt a rendkívüli anyagi károk mellett a gyújtogatásokról, fosztogatásról, a romokban heverő lakó- és gazdasági épületekről, vagy éppen a templomépület számára különösen fájdalmasként megélt összeomlásáról a bombakárok miatt.²⁶

A súlyos embervesztés miatt a frontátvonulás utáni újjáépítés lehetőségei is korlátozottak voltak. A munkaerőhiányt fokozta, hogy a háború még hónapokig tartott, így a hadköteles férfi lakosság éppúgy hiányzott, mint a fogságban lévők és a háború halálos áldozatai. További nehézséget okoztak a szokásos téli helyi munkálatok, illetve maga a megszálló szovjet sereg, akik az elfoglalt terület és a további előrenyomulás biztosítása érdekében rendszeresen rendelték ki munkára a helyi civil lakosságot.²⁷

A láger létrehozása

Az ún. közmunka a szovjet hadsereg számára az időszak tipikus jelensége volt, aligha van olyan település, amelynek a levéltári anyagában ne találunk feljegyzéseket róla.²⁸ A munkák mibenléte sokféle lehetett, jellemzőek voltak az infrastruk-

²² A kutatás állásáról l. Tóth 2010; Seewann 2001.

²³ Veress D. 1984. 35.

²⁴ MNL BaML K 32. Ete János visszaemlékezései.

²⁵ Tihanyi 1945. 5–39.

²⁶ Tihanyi 1945. 40–45.

²⁷ Márkus 2020. 33.

²⁸ Néhány példa a régióból: MNL BaML V. 157. b. 638/1945. Munkások igénybevétele a siklósi járás újjáépítési munkáin. – MNL BaML V. 155. b. 39/1945. Az orosz katonai parancsnok rendelkezése a főszołgabíró 10 embert kér közmunkára Sásdra. – MNL BaML V. 104. a. 284/1945. Lakosság közmunkára való rendszeres kivitele – reptéri munkálatok.

túra helyrehozására, karbantartására irányuló feladatok: útépités, árokásás, hidak javítása, hólapátolás. Emellett a háborúval összefüggő helyzetekre utaló kirendelések is történtek, például szállítási feladatok, betegápolás, halottak elföldelése. Ezen felül a szovjet csapatok ellátásáról is gondoskodni kellett faanyag szállításával, favágással és tűzifa ellátással, élelmiszerszállítással, valamint fogatok átadásával. Mindez az akkori mindennapok részévé vált, ugyanakkor a helyi lakosság számára komoly megterhelést jelentett az egyébként is aktuális mezőgazdasági munkák és az újjáépítéssel kapcsolatos feladatok elvégzése mellett. Ebben gyökerezhet, hogy a különösen súlyos újjáépítési nehézségek olyan kihívás elé állították Mohács lakosságát, amire a város vezetői hamarosan sajátos megoldás ötletét vetették fel.

A mohácsi láger ötlete 1945. január 8-án merült fel a mohácsi Nemzeti Bizottság tagja és a helyi kommunista párt alapítója, Rosinger Ármin²⁹ részéről.³⁰ A következő, január 10-i ülésen már konkrétan fogalmazta meg a javaslatát, nevezetesen, hogy a „*dolgozó mohácsi munkásság fokozatos mentesítésére és munkaerejének magángazdaságban való alkalmazása végett 300–400 fő befogadására alkalmas helyiség állíttassék*”;³¹ hogy az ott fogva tartottak a mohácsi közmunkák elvégzésére folyamatosan rendelkezésre álljanak. Berendelni Rosinger szerint lehetőleg az egykori Volksbund-tagokat³² kellett a környék településeiről, ellátásukról saját maguknak, illetve a hozzátartozóiknak kellett gondoskodni. A foglyok kiválasztásáról és behívásáról egy vegyes magyar és „*magyarhű*” bizottságnak kellett döntenie. Helyszínnek Rosinger a volt „*Mischung-házat*”³³ javasolta, a láger létrehozásának megszervezésére és véghezvitelére a polgármestert ajánlotta.

A január 10-i javaslatot az ülésen jóváhagyták, a láger létrehozása mégis további egy hónapig húzódott. A késlekedés elsősorban abban gyökerezett, hogy Mohács vezetői eltérő véleményen voltak abban a kérdésben, pontosan mely személyek körét kellett volna ténylegesen behívni munkára. Különösen a Mohácsi járás főszolgabírójának, Dr. Sebők Kálmánnak támadtak kétségei az eredeti elképzelést illetően. Ő ugyanis előbb a hivatali feljebbvalójánál, a vármegye főispánjánál kívánt utánajárni, hogy a Nemzeti Bizottságnak egyáltalán jogában állt-e egy ilyen lágert létrehozni.³⁴ Ez a mozzanat jól mutatja a korszak kaotikus jogi állapotait,

²⁹ Páva 2009. 78.

³⁰ MNL BaML XVII. 83. I. ülés 1945. január 8-án.

³¹ MNL BaML XVII. 83. II. ülés 1945. január 10-én.

³² Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége): a magyarországi németek kulturális-politikai szervezete, amely 1938-tól a háború végéig létezett. A Volksbund-tagság 1945-től a kollektív bűnösség nyilvánítás és a politikai üldöztetés egyik legfőbb indokává vált, a szervezet egykori tagjainak nagy részét elűzték Németországba. A szervezetről l. Bellér 2002; Spannenberger 2005; Tilkovszky 1978.

³³ Utalás Dr. Konrad Mischung házára. A német származású mohácsi ügyvéd aktív politikai szerepet vállalt a Volksbundban.

³⁴ MNL BaML XVII. 83. X. ülés 1945. február 13-án.

hiszen a Nemzeti Bizottságok hatásköre valóban kérdéses volt. Erre utal számos más konfliktus is országszerte, a települések korábbi vezetői és a bizottságok tagjai között gyakran előfordultak vitás esetek annak kapcsán, hogy utóbbiaknak mi a pontos jogköre, illetve mikor lépték ezt túl.³⁵

A mohácsi Nemzeti Bizottság jegyzőkönyveiben is jól nyomon követhető a kommunista tagok fokozatos, más tagok rovására végbemenő tér- és hatalomnyerése. Sebők főszolgabíró éppen a láger létrehozásával kapcsolatos vonakodása miatt került konfliktusba a kommunista tagokkal, ezek hangadója, a lágert is kezdeményező Rosinger Ármin február 13-án ezért az eltávolítását, március 8-án pedig már az internálását javasolta.³⁶

Rosinger jól láthatóan már ebben a korai időszakban sem tolerálta, hogy a megelőző időszak tisztségviselői szembeszegüljenek az akaratával, noha még hónapokig tartott, mire ezzel a réteggel ténylegesen megindulhatott a leszámolás az igazolási eljárások, illetve B-listák segítségével. Rosinger azonban elébe ment ennek, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint meglehetősen provokatív módon viselkedett az üléseken, igyekezve belekötni más tagokba. Így például azzal támadta Glauber Imre polgármestert is, hogy „diktatórikus hajlamai vannak”, amikor az megjegyezte, hogy nem minden németet kellene egyformán kezelni.³⁷

A lágerről a február 14-i ülésen született meg a végleges döntés, amikor Rosinger Ármin indítványt terjesztett be egy „internálótábor helyesebben munkatábor” létrehozására a kommunista párt nevében.³⁸ Eszerint a lágert azonnal létre kellett hozni, „ahová az összes Volksbundhoz tartozók 15 évtől 60 évig nemre való tekintet nélkül, továbbá az összes két magyar tanú által német népiségű, Hitlerista érzelműnek vallottakat, és az SS kötelékéből visszatérteket, a közismerten szélsőséges jobboldali gondolkozású és magatartású nyilas kereszties párt különböző csoportjainak vezetőségi tagjait, az Imrédi párt vagy a keleti front bajtársi szövetség vezetőségi tagjait, és azokat, akik ezekben a pártokban aktív szervező szerepet játszottak, gyűjtsék össze, és hasznos munkával foglalkoztassák. Ezzel el lehet érni, hogy Mohács város dolgozó magyar társadalma a hónapok óta tartó díjtalan robot alól mentesítve lesz. Őrzésüket a rendőrség lássa el, és amennyiben szükséges, a város és a járás terhére arányosan vegyenek fel rendőr közegeket.”³⁹

Az indítványt azonban nem minden bizottsági tag támogatta. Sebők főszolgabíró például jelezte, hogy ellenzi a beteg személyek és a kisgyermekes anyák be-

³⁵ L. MNL NML V. 328. 93/1945. A Nemzeti Bizottság jogkörtúllépése; MNL NML V. 322. 87/1945. A Nemzeti Bizottság jogkörtúllépése. – A Rétsági járás Nemzeti Bizottságának tagjai bele próbáltak avatkozni a jegyzőválasztásba, ami konfliktusokhoz vezetett.

³⁶ MNL BaML XVII. 83. XVII. ülés 1945. március 8-án.

³⁷ MNL BaML XVII. 83. X. ülés 1945. február 13-án.

³⁸ MNL BaML XVII. 83. XI. ülés 1945. február 14-én.

³⁹ MNL BaML XVII. 83. XI. ülés 1945. február 14-én.

rendelését. Orbán Vilmos, a kisgazdák képviselője gazdasági okból megfontolónak tartotta, hogy az ellenséges szervezeteknek csak a vezetőit zárják el, mert a teljes tagság berendelése a helyi mezőgazdasági munkákra is károsan hathat ki. A szintén kisgazda Dr. Csáky Árpád felszólalásában jelezte, hogy az Imrédy-párt taglistái meglehetősen megbízhatatlanok voltak.

Ezek a felvetések azonban nem vezettek módosításhoz, az indítványt elfogadták, és az ülés konkrét javaslatakat tett a láger életének és munkájának szabályozására. A foglyok őrzéséért a helyi rendőrség felelt, ennek költségeit a járás és a város fedezte. A berendelésekről, illetve esetleges szabadon bocsátásokról a Nemzeti Bizottság ítélt, valamint egy külön erre a célra létrehozott másik bizottság. Szintén döntöttek arról, hogy a helyi üzemek és birtokosok kölcsönözhessenek munkásokat a táborból. A foglyok ételmezéséről, szerszámairól, munkaruházatáról és ágyneműjéről saját maguk voltak kötelesek gondoskodni. A lágerbe a következő településekről kívántak munkásokat berendelni: Dunaszekcső, Németbóly, Babarc, Liptód, Herczegtöttös, Borjád, Himesháza, Püspökmárok, Szűr, Bár, Udvar, Lánycsók, Kisnyárad, Majs, Nagynyárad, Somberek, Görcsönydoboka, Versend, Szajk és Mohács.⁴⁰

A legvitásabb pont az ülésen az volt, mely személyek körére terjesszék ki a berendeléseket. Itt jól megragadhatók a különböző pártok delegáltjainak elképzelései mögött húzódó különbségek arra nézve, kit tekintettek ekkor ellenségnek, illetve megbüntetésre méltónak a lakosság köréből. A kommunista bizottsági tagok amellet foglaltak állást, hogy elsősorban a jobboldali pártok tagjait (tehát nem csak vezetőit) kell elzárni. A kisgazdák és a főispán ellenben ebből a csoportból kizárólag az aktív pártvezetőket büntette volna meg, illetve Imrédy pártjának tagjait egyáltalán nem.

Az ellentétek tisztázására a főispán február 21-én egy rendeletet adott ki, miszerint a lágerbe főként az egykori SS-katonákat kellett behívni, aztán a Volksbund-tagokat, illetve mindezen személyek hozzátartozóit. Ezen felül az egykori nyilasokat, de őket csak egyéni elbírálás alapján, ha a személyük politikailag ténylegesen kifogásolható volt. Utóbbiak családtagjaira a rendelet nem terjedt ki. A foglyokat két csoportra bontották: egy részüknek huzamosabban a lágerben kellett maradniuk – ide a német kisebbség tagjai és a volt SS-katonák tartoztak –, míg az ún. közmunkás csoportok hat naponként váltották egymást. A rendelet hangsúlyozta, hogy a tábor nagyjából 300 fő egyidejű elszállásolására volt alkalmas, nem pedig ezekre – humánus és egészségügyi okból, és azért is, hogy a tavaszi földmunkákat ne zavarják meg.⁴¹

A lágerszabályzat február 16-i dátummal jelent meg, és már az első pontjában kikötötték, hogy *„a tábor célja az, hogy munkaerő álljon rendelkezésre, mun-*

⁴⁰ MNL BaML V. 140. a. 474/1945. A mohácsi munkatáborba bekerülő Volksbundisták leváltása.

⁴¹ MNL BaML XVII. 83. XV. ülés 1945. február 28-án.

katábor, tehát nem büntetőtábor”⁴² Pontos napirendet határoztak meg, eszerint a foglyok reggel 5 órakor keltek, a napjukat a lágerépület, az udvar és a mellékhe-lyiségek tisztításával indították, majd fél 7-kor kezdték meg a munkát a számukra kijelölt helyen. A délelőtti műszak 11-ig tartott, ekkor mindenkinek vissza kellett térnie a lágerbe ebédszünetre, esetenként kihallgatáson is részt kellett venniük. A délutáni műszak 13 óra 20 perctől délután 5 óráig tartott, ezt követően a foglyok a lágerben voltak kötelesek jelentkezni, vacsorázni, tisztálkodni és este 8-kor taka-rodót fújtak. Betegyet jelenteni reggelente lehetett a tábori orvosnál, aki eldöntöt-te, hogy az illető a gyengélkedőre került, vagy dolgoznia kellett. Látogatót eleinte nem lehetett fogadni, a hozzátartozóktól érkező leveleket cenzúrának vetették alá, a csomagok fogadása szintén tilos volt. A családok kizárólag élelmiszert küldhet-tek, amit a tábor vezetői vettek át és továbbítottak a láger konyhájára, hogy ott dolgozzák fel – egyéni étkezésre nem volt lehetőség. Vallásos tevékenységre csak a tábor területén, és kizárólag vasárnap és ünnepnapokon volt mód. A szabályozás szerint a lágerben tilos volt dohányozni, az esetleges lopásokat szigorúan büntetni kellett. Az első táborparancsnok Szabados Mihály lett, akit Rosinger Ármin java-solt erre a tisztségre.⁴³

A tábor helyszíne végül egy magánház lett a II. Lajos utca 30. szám alatt.⁴⁴ Hogy miért éppen erre esett a választás, arról a fennmaradt források nem infor-málnak. Az ingatlan Philipp Ferencné tulajdona volt, aki a döntés meghozatalakor vélhetőleg nem volt jelen, mert 1945 májusától folyamatosan tiltakozott az ellen, hogy a tulajdonát láger céljára elvették és átalakították. Panaszát azzal is indokolta, hogy mindaddig az épületből származó bevételből élt, ezért tárgyalni kívánt a ház esetleges bérbe adásáról és kártérítésről.⁴⁵ Ezek a tárgyalások 1945 nyarán meg is kezdődtek, az azonban nem ismert, végül sor került-e valamiféle megegyezésre.

A már fennálló és működő lágert hivatalosan 1945. március 8-án nevezték ki internálótáborrá Baranya vármegye főispánjának rendeletére.⁴⁶ Ez volt az a pilla-nat, amikor az addig mindennemű jogi alap nélkül létező objektumot utólagosan hozzáigazították a közben életbe lépő jogi keretekhez.

A Nemzeti Bizottság ülésein 1945 nyaráig folyamatosan napirenden voltak a mohácsi tábor ügyei. Létrehozása után hamarosan újra felmerült a kérdés, hogy a foglyok egy része esetén szükséges lenne a személyenkénti kivizsgálás az inter-nálás jogosságáról.⁴⁷ A bizottság számos levelet és kérvényt kapott egyes foglyok

⁴² MNL BaML XVII. 83. XV. ülés 1945. február 28-án.

⁴³ MNL BaML XVII. 83. XI. ülés 1945. február 14-én.

⁴⁴ MNL BaML XVII. 83. XXX. ülés 1945. május 12-én.

⁴⁵ MNL BaML XVII. 83. XXXIV. ülés 1945. június 20-án. A Philippnével folytatott tárgyalásokról szóló dokumentumok 1945 augusztusáig maradtak fenn.

⁴⁶ MNL BaML XVII. 83. XVII. ülés 1945. március 8-án.

⁴⁷ MNL BaML XVII. 83. XIX. ülés 1945. március 15-én.

mentesítésére, azzal az indoklással, hogy az illető személyek nem voltak SS-katonák, Volksbund-tagok, vagy nyilasok, amit külső személyek aláírásukkal igazoltak, és javasolták szabadon bocsátásukat. A mentesítési eljárás azonban láthatóan szigorú volt, a március 15-i ülésen például feljegyezték néhány kérvényről, hogy azokat el kell utasítani, mert az igazolást kiállító két személy nem fogadható el tanúként, mivel német nevük volt.⁴⁸

A láger fennállása alatt a legnagyobb kihívást a közmunkás foglyok berendelése és leváltása jelentette, amellyel kapcsolatban számos panasz érkezett mind a mohácsi Nemzeti Bizottsághoz, mind a környék településeinek vezetőihez. Sokat elárul a kirendelések mikéntjéről az a március 3-i panasz, miszerint a szervezett összeszedésektől el kellett tekinteni, helyette javasolták, hogy a rendőrség a községekben „*rajtaütésszerűen*” gyűjtse össze és kísérje be az embereket.⁴⁹ A községekben számos feljegyzés készült arról, hogy a helyi munkások kiválasztásával és Mohácsra küldésével megbízott helyi jegyzők nem bírtak ezzel a feladattal. Így például Babarcon lista készült azokról az emberekről, akiknek február 17-én be kellett volna vonulniuk a lágerbe. Aznap a jegyző azonban arról számolt be a főszolgabírónak, hogy előző éjjel ezek az emberek elmenekültek, így még fegyveres kísérettel sem lehetett őket előállítani, és Mohácsra kísérni.⁵⁰ Február 20-án a főszolgabíró erre azt felelte, hogy a láger létrehozását ismeretlen ideig eltolták, aki emiatt elment, „nyugodtan térjen haza, és végezze a munkáját”⁵¹ – ez az egyéb források tükrében valószínűleg szándékos félrevezetés volt. Másnap aztán valóban újra elrendelték a községben a „*bundosok*” összeírását.⁵²

Egy hasonló esetre találunk példát Kölked községben, amelynek vezetőit áprilisban a főszolgabíró figyelmeztette, hogy ha az új csoportok nem jelentkeznek önként a lágerben, akkor ezentúl nem 6, hanem 30 napot kell elzárásban tölteniük.⁵³ Az érintettek mellett magát a község vezetőit is megfenyegette, hogy ha nem hagynak fel a jobb módú lakosok kedvezményezésével, akkor őket magukat fogja a lágerbe küldeni. Utóbbi figyelmeztetés egyben rámutat, hogy a helyi szinten milyen visszaélésekre kerülhetett sor a lágerbe utalások kapcsán.

Esetenként azonban nem is maguk a behívottak, hanem a településvezetők tagadták meg a munkások beküldését Mohácsra, mert a sok munkaképes személy távolléte a helyi munkák elvégzését fenyegette. Majs község április 13-án például tiltakozott a berendelések ellen, mert a helyi mezőgazdasági feladatokat munka-

⁴⁸ MNL BaML XVII. 83. XIX. ülés 1945. március 15-én.

⁴⁹ MNL BaML XVII. 83. XVI. ülés 1945. március 3-án.

⁵⁰ MNL BaML V. 102. a. 188/1945. Volksbundisták és szélsőjobboldali magatartású és gondolkodású egyének munkatáborba való szállítása.

⁵¹ MNL BaML V. 102. a. 219/1945. Községi munkák ellátása.

⁵² MNL BaML V. 102. a. 224/1945. Volksbundisták leváltása.

⁵³ MNL BaML V. 140. a. 474/1945. A mohácsi munkatáborba bekerülő Volksbundisták leváltása.

erő hiányában nem tudták elvégezni. Azt javasolták, hogy engedjék haza azokat a majsiakat, akik nem „*politikai okból vannak Mohácson*”, de ezt a kérvényt elutasította a Nemzeti Bizottság.⁵⁴

Április 28-án a láger vezetése tett panaszt, mivel Versend és Szajk községek a küldött csoportjukat április 19. óta nem váltották le, Bárról nem jött senki, Barbarcról és Udvarról csupán egy-egy fő, a göröcsöndobokai csoport pedig megszökött. A berendelték ellenállása egyrészt abban gyökerezhetett, hogy félték, hogy többet nem engedik el, vagy váltják le őket, vagy esetleg a berendelés csak ürügy, és valójában őket is a Szovjetunióba deportálják, ahogy 1944 és 1945 fordulóján többszáz főt a régióból. Másrészt áprilisra a helyi közigazgatási személyzet is sokat veszített a tekintélyéből a helyiek szemében, így meglehet, hogy emiatt sem voltak már sokan hajlandóak az előállítási parancsoknak engedelmessé válni. A települések vezetői mögött nem állt tényleges karhatalmi erő, amely az utasításaik végrehajtását kieszközölhette volna – ezzel csak a szovjet katonák rendelkeztek, ők viszont nem vállaltak szerepet a láger életének megszervezésében.⁵⁵

A láger fennállása alatt akadtak belső problémák is, amelyeket a Nemzeti Bizottság ülésein tárgyaltak. A táborvezető és az örök folyamatosan követelték, hogy emeljék feljebb a béreiket és a személyzet létszámát, mivel a foglyok száma is növekedett.⁵⁶ Nem értették, miért kapnak ilyen gyenge fizetést, miközben a lágerlakók egyre nagyobb részét adták ki kölcsön a táborból mezőgazdasági munkákra, amely által a fenntartók bevételekhez jutottak. 1945 májusában 50 százalékos béremelést kaptak, ez azonban csupán a fele volt annak, amit követeltek.⁵⁷ A tábor anyagilag veszteséges volt – a cél ugyanis az lett volna, hogy minden költséget a befolyó bevételekből álljanak, ami azonban nem sikerült. Szintén nem sikerült visszafizetni azt a kölcsönt, amit a város adott a lágernek a költségeik fedezésére.⁵⁸ Ilyen körülmények között korántsem meglepő, hogy az olyan javaslatokat figyelmen kívül hagyták, mint amit Orbán Vilmos kisgazdapárti bizottsági tag tett április 15-én, miszerint a volt Volksbund-tagok is kapják meg a nekik járó fizetés felét, ha elég szorgalmasan dolgoznak.⁵⁹

További nehézségeket okoztak a tábor vezetői is. Szabados Mihály, az első parancsnok már március elején felmondott. Utódját, Eröss Jánost szintén Rosinger Ármin javasolta, így március 8-án őt nevezték ki táborvezetőnek.⁶⁰ Március végén Szakács Lajos tábori írnok arra panaszkodott, hogy az új vezetőt többen lefizették,

⁵⁴ MNL BaML XVII. 83. XXVI. ülés 1945. április 15-én.

⁵⁵ MNL BaML 474/1945. A mohácsi munkatáborba bekerülő Volksbundisták leváltása.

⁵⁶ MNL BaML XVII. 83. XXX ülés 1945. május 12-én.

⁵⁷ MNL BaML XVII. 83. XXX ülés 1945. május 12-én.

⁵⁸ MNL BaML XVII. 83. XXX ülés 1945. május 12-én.

⁵⁹ MNL BaML XVII. 83. XXVI. ülés 1945. április 15-én.

⁶⁰ MNL BaML XVII. 83. XVII. ülés 1945. március 8-án.

így SS-katonákat engedett szabadon a Nemzeti Bizottság engedélye nélkül, titokban magasabb fizetést vett fel a lágér bevételeiből, emellett az írnök azzal is megvádolta, hogy „*magáncélra igénybevett nőket, akikkel erőszakoskodott, hogy neki a fiatal nők panaszkodtak*”⁶¹ A parancsnokot a bizottság leváltotta, illetve népbírórság elé állították. Utódjául Németh Jánost nevezték ki, aki alá egy helyettest is rendeltek, hogy a táborvezetés munkáját jobban ellenőrizhessék.⁶²

Áprilisban a lágérben a rossz higiéniai körülmények miatt járvány tört ki.⁶³ A forrásokban nem rögzítették, milyen betegség okozta a problémát, illetve hogy voltak-e halálos áldozatok, de a helyzet olyan súlyossá vált, hogy el kellett rendelni a terület kiürítését és fertőtlenítését.

A helyi források alapján nem állapítható meg, mikor és pontosan miért szüntették meg végleg a mohácsi lágert. 1945. május 19-én a kommunista Krancz Ádám javasolta elsőként a tábor felszámolását, mert ekkor már kevesebb robotmunka volt a környéken. Vele szemben a parasztpárti Szekeres Sándor azzal érvelt, hogy ebben az esetben a városi lakosság újra ki lenne téve az esetleges fizetetlen közmunkáknak.⁶⁴

Május 30-án néhány egykori SS-katona szabadon engedéséről tárgyaltak a Nemzeti Bizottságban, akik nem önként jelentkeztek német katonai szolgálatra, hanem kényszerrel sorozták be őket. A téma komoly vitát robbantott ki, a kommunisták például tartózkodtak az állásfoglalástól. Az ülés végül arra jutott, hogy az ilyen eseteket alaposan, rendőri segítséggel kell megvizsgálni, és a végső döntésnél olyan személyeket is be kellett vonni, akik a helyi viszonyokban kellően jártasak voltak.⁶⁵

Az ülés jegyzőkönyvéhez több kényszersorozott SS-katona kérvényeit is csatolták, amelyek sok információt tartalmaznak ezeknek az embereknek a sorsáról. Egy lánycsóki lágérlakó például kijelentette, hogy sosem volt tagja a Volksbundnak, az 1941-es népszámlálás idején magyar nemzetiségűnek vallotta magát, magyar katona szeretett volna lenni, de két alkalommal is elutasították. A családtagjait mindeközben a Volksbund-vezetők elrabolták, hollétükről nem tudott még ekkor sem biztosat. Egy másik fogoly arról számolt be, hogy a magyar csendőrök fogták el és adták át a német hadseregnek. Felháborodásának a jegyzőkönyv szerint így adott hangot: „*Ebben legfeljebb az a gerinctelen, megalkuvó múlt rendszer a hibás, amely szolgálai mód kiszolgáltatót a magyar lakosság és egész Magyarország érdekeit lábbal tipró náci bandának bennünket.*”⁶⁶

⁶¹ MNL BaML XVII. 83. XXI ülés 1945. március 28-án.

⁶² MNL BaML XVII. 83. XXI ülés 1945. március 28-án.

⁶³ MNL BaML XVII. 83. XXIII ülés 1945. április 3-án.

⁶⁴ MNL BaML XVII. 83. XXXI. ülés 1945. május 19-én.

⁶⁵ MNL BaML XVII. 83. XXXII. ülés 1945. március 30-án.

⁶⁶ MNL BaML XVII. 83. XXXII. ülés 1945. március 30-án, kérvények a jegyzőkönyvhöz mellékelve.

A nyári munkák idején a láger helyzete egyre bizonytalanabb lett. Így 1945. július 4-én döntés született, hogy az aratási és cséplési munkák idejére átmenetileg bezárják a tábort, a személyzet fizetését pedig később fizetik ki.⁶⁷ Hogy ezt követően a láger még működött-e, azt a rendelkezésre álló levéltári anyag alapján nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, az ezt követő jegyzőkönyvekben főként a Philippnével folytatott tárgyalásokat dokumentálták, aki kártérítést követelt a tulajdonán esett károk miatt.⁶⁸

A mohácsi láger végleges felosztatását ugyan nem dokumentálták, valószínűnek tűnik, hogy ennek háttérben a német kisebbség közelgő kitelepítésének előkészítése állt, amely a láger lakóinak nagy részét is érintette.

A mohácsi láger működésének jogszabályi keretei - létrehozásának valódi okai

A tanulmány következő része azt a kérdést veszi nagyító alá, miként kategorizálható a mohácsi láger, illetve a korszakban adott jogi keretek között miként értelmezhető egyáltalán: büntetőtáborként háborús bűnösöknek, munkatáborként, vagy esetleg egy volt-e az 1945-től több településen is létrehozott internálótábor közül, amelyeket a német kisebbség tagjainak szántak.

A magyarországi kényszermunka- és internálótáborokkal kapcsolatban számos hazai kutatási eredmény áll rendelkezésre,⁶⁹ amelyek alaposabb vizsgálata alapján a mohácsi tábor az ismert kategóriák egyikébe se illik bele. Még az is kérdéses, hogy Rosinger Ármin 1945. január elején milyen minták alapján jutott arra az ötletre, hogy Mohácson láger létrehozását javasolja, vagy mit értett egyáltalán láger alatt. Ebben az időszakban a magyar vidéki lakosságnak a szovjet kényszermunkatábor-rendszerekről még aligha lehettek ismeretei, de ugyanez igaz a német koncentrációs és egyéb táborokra is, amelyek nagy része Rosinger javaslatánál később szabadult fel, és vált ismertté.

A szabályzata, illetve a mohácsi Nemzeti Bizottság ülésein elhangzottak alapján a láger nem minősült büntetőtábornak. Bár ezt többször hangsúlyozták, nyilvánvaló ellentmondás, hogy a foglyokat mégis a politikai ellenfelek, illetve a kollektíven bűnösnek tekintett német kisebbség soraiból verbuválták, tehát a cél mégis az érintettek valamiféle megbüntetése is volt. A fizetés nélküli munkára kényszerítés, az elzárás, a közösségtől való izolálás aligha tekinthető másnak, mint szankciónak,

⁶⁷ MNL BaML XVII. 83. XXXV. ülés 1945. július 4-én.

⁶⁸ MNL BaML XVII. 83. XXXVII. ülés 1945. augusztus 7-én.

⁶⁹ Az internálótáborokról Tóth Ágnes jelentetett meg több tanulmányt, l. Tóth 2008b; Tóth 2008c.

még ha ezekhez sok esetben ekkor még nem is állt rendelkezésre legitim jogi alap. Rosinger Ármin az alapítás indítványozásakor a „munkatábor” kifejezést használta, jogilag ilyen kategória azonban nem létezett Magyarországon.⁷⁰

A létrehozás időpontja, illetve a berendelt munkások nagy részének németisége arra engedhet következtetni, hogy a mohácsi létesítmény egyike volt azoknak az internálótáboroknak, amelyeket az 1945. évi V. törvény⁷¹ értelmében hoztak létre a Magyarországon tartózkodó német állampolgárokra, miután az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezményben az ország kötelezte magát területén a német állampolgárok internálására. Ezt követte 1945. február 27-én a miniszterelnök 302/1945. számú rendelete, amelyben az internálandók körét kiterjesztette azokra a volt magyar állampolgárokra, akik magyar állampolgárságukat a Waffen-SS kötelékeibe való önkéntes vagy kényszerített jelentkezésük révén veszítették el.⁷²

A törvényi keretek életbe lépése után országsszerte számos internálótábor jött létre a németek számára. Ez olyan kaotikus állapotokhoz vezetett, hogy például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében központi rendeletet adtak ki 1945 áprilisán arról, hogy minden járásközpontban állítsanak fel lágereket, ezzel központosítva és áttekinthetővé téve az addig szétszórtan, számos településen létrehozott kisebb táborok rendszerét, illetve, hogy a vármegye vezetői visszaszerezzék az ellenőrzést az egyre növekvő számú internált felett.⁷³

Ebbe a keretbe a mohácsi lágér azonban több okból sem illeszthető be. Egyrészt ott korántsem csak a német állampolgárokat internálták – maga az „alapító”, Rosinger többször is hangsúlyozta, hogy a különböző jobboldali pártok, szervezetek tagjait is be kell rendelni. Másrészt mind az említett törvény, mind a miniszterelnöki rendelet kihirdetése, sőt a fegyverszüneti egyezmény aláírása is későbbre esett, mint a mohácsi lágérral kapcsolatos, 1945. január eleji első javaslatok. Az is feltűnő, hogy az első mohácsi indítványokban semmiféle utalás nem található az internálási rendeletre, vagy a fegyverszüneti egyezményre – erre az első példa 1945. március 8-a, amikor a lágert átkeresztelték internálótáborra.

Az internáltak munkára való bevetésének esetleges jogi háttere lehetett még az 1939. évi. II. törvény a honvédelemről⁷⁴ – tehát egy jogszabály a Horthy-korszakból –, de erre sem utalnak a források mint a mohácsi tábor jogalapjára.

⁷⁰ MNL BaML XVII. 83. V. ülés 1945. január 27-én.

⁷¹ 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (letöltve: 2021.09.17.)

⁷² Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 302. M. E. számú rendelete a német állampolgárok rendőrhatalósági őrizet alá helyezéséről, I. Belügyminisztérium 1946. 36–37.

⁷³ MNL PML IV. 408. b. 2210/1945. Internálótáborok alakítása a járási székhelyeken.

⁷⁴ 1939. évi II. törvény a honvédelemről <https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=93900002.TV&searchUrl=/ez-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (letöltve: 2021.09.17.). A 150. paragrafus lehetővé tette az internáltak munkára kötelezését, amennyiben az a képességeiknek megfelelt.

Szintén nem tekinthető a mohácsi láger jogi alapjának a 81/1945. számú miniszterelnöki rendelet a népbíráskodásról,⁷⁵ amely szabályozta a háborús bűnösök megbüntetésével kapcsolatos eljárást, lehetséges büntetésként megadva többek között az internálást és a kényszermunkát is. Egyrészt ennek február 5-i életbe lépése is későbbi, mint a láger létrehozása, másrészt a mohácsi táborba az embereket nem népbírói ítéletek alapján utalták be, hanem a Nemzeti Bizottság és az előjáróságok döntései mentén. A mohácsi gyakorlat eleve eltért a jogszabályi előírásoktól: a rendelet szerint az internálás legrövidebb időtartama hat hónap, de legfeljebb két év volt – míg Mohácson a munkáscsoportok hatnaponta váltották egymást, míg az állandó fogságra ítéleteknél nem szabták meg, meddig kell maradniuk.⁷⁶

Az addigi jogi gyakorlat alapján az internálás rendőrhatalósági felügyeletet jelentett, de nem kényszermunkát, amelyet eleve külön büntetési kategóriaként határoztak meg. Azokban az internálótáborokban, amelyeket 1945-től kifejezetten a német kisebbség számára hoztak létre jogfosztásuk és vagyonuk elkobzása után – így Lengyel és Mosonszolonok⁷⁷ községekben –, a munkaszolgálat nem volt jellemző, és semmiképp nem volt a fő célja a légerek létrehozásának.⁷⁸

A rendelkezésre álló jogi keretek alapján a mohácsi láger legitimitációja erősen kérdéses, a létrehozásának oka azonban sokkal kevésbé keresendő a jogszabályi háttérben, mint annak hiányosságaiban. Emellett a térség földrajzi helyzete, etnikai szerkezete és a megelőző hetek háborús eseményei is olyan állapotot teremtettek, amely pragmatikus magyarázatot arra, miért jött létre a láger, és miért pont Mohácson. Ennek megértéséhez érdemes kitekintést tenni a régióban korábban zajlott néhány eseményre.

Magyarországról 1944 decembere és 1945 februárja között mintegy 30.000 német származású, munkaképes civilt – nőket és férfiakat megadott korhatárok között – deportált a Vörös Hadsereg többéves szovjetunióbeli kényszermunkára.⁷⁹ Ennek háttérben a szovjet Állami Védelmi Bizottság 1944. december 16-án kelt 7161-es számú határozata állt, amelyben Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Románia német kisebbségeinek jóvátételi munkára szállításáról döntöttek – amit a rá következő mintegy másfél hónapban szervezeten végre is hajtottak.⁸⁰ A cél az volt, hogy enyhítsék azokat az óriási károkat, amelyeket a Szovjetunió szenvedett el a háború éveiben mind infrastruktúrájában, mind em-

⁷⁵ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. ME rendelete a népbíráskodásról, I. Belügyminisztérium 1946. 121–125.

⁷⁶ MNL BaML XVII. 83. XV. ülés 1945. február 28-án.

⁷⁷ A lengyeli lágerről I. Tóth 2008b. 102–113. A mosonszolonoki lágerről I. Neuberger 1989. 143–147.

⁷⁸ A lengyeli lágerről szintén volt lehetőség munkaerő kikölcsönzésére, I. Tóth 2008b. 107.

⁷⁹ L. Márkus 2020.

⁸⁰ L. Polian 2004. 250–252. A rendelet magyarul is megjelent teljes szöveggel az alábbi kiadványokban: Vida 2005. 101.; Konaszov – Terescsuk 2004. 394–395.

beréletben – ugyanakkor feltehetőleg a sztálini állam részéről felmerült a bosszú és a megfélemlítés igénye is az akció során. A deportáltak rendkívül rossz körülmények közé kerültek a céllágerekben, ahol a betegségek, járványok, munkabalesetek és a rossz ellátás miatt az elvittek mintegy harmada életét veszítette.⁸¹

Noha a német származású lakosság aránya Mohács térségében rendkívül magas volt, a régió legtöbb településén a deportálás mégis elmaradt. Ennek okát a források nem rögzítik, így erre nézve csupán hipotézisekre támaszkodhatunk.

A szovjet 3. Ukrán Front 4. gárdahadserege 1944. november végi dunai átkelése során a folyó több részén, többek között Mohácsnál is pontonhidat épített a további előrenyomulás és az utánpótlás biztosítására.⁸² 1944 decemberében a Duna zajló jege ezt a hidat erősen megrongálta, amely komoly logisztikai problémát okozott a szovjet haderőnek.⁸³ A megoldást a helyi lakosság munkára rendelésével oldották meg, a környékbeli települések lakossága hónapokon át teljesített közmunkát a mohácsi hídnál.

Az építési és karbantartási munkálatoknál a források tanúsága szerint többnyire kortól, nemtől, nemzetiségtől függetlenül minden munkára alkalmas személyt igénybe vettek.⁸⁴ Ezeknél ugyanis fontosabb volt egy stratégiai feladat: a 3. Ukrán Frontot decemberben értesítették róla, hogy az előzetes tervekkel ellentétben Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsall hadseregének is részt kell vennie Budapest ostromában. Ez komoly szervezési, logisztikai és katonai kihívást is jelentett, a Dél-Dunántúlt épp csak elérő 3. Ukrán Front azonban megindult északnak és napokon belül elérte a főváros térségét. Ehhez a teljesítményhez azonban működő utánpótlásvonalakra volt szükségük, így a mohácsi híd ügye is prioritást élvezett – a környék lakosságának munkaerejéről nem tudtak lemondani, így a Szovjetunióba deportálás helyett ezeknek az embereknek a térségben, elsősorban a dunai munkálatok keretében kellett kiszolgáltatniuk a szovjet haderőt. Így történt, hogy a szűkebb térség német lakossága nem került a Szovjetunióba, míg Baranya vármegye és más németlakta területek településeiről százával vittek el embereket.⁸⁵

A hídépítés egyrészt megmentette a helyi lakosságot a többéves szovjet kényszermunkától, azonban ettől függetlenül nagyon komoly teherterelt jelentett a régióban a szokásos mezőgazdasági és egyéb munkák mellett. Különösen, hogy emellett az újjáépítésben is helyt kellett állni a lakosságnak a súlyos károkat szenvedett városban. Amikor a szovjetek részére végzett közmunkák intenzitása valamelyest csökkent, hamar felerősödtek azok a hangok, akik úgy gondolták, leg-

⁸¹ Márkus 2020. 350.

⁸² Minaszjan 1970. 79.

⁸³ Tihanyi 1945. 64.

⁸⁴ Márkus 2020. 284.

⁸⁵ Márkus 2020. 285.

alább a helyi közmunkák terhét le kellene venni a többségi lakosságról, és azokra hárítani, akik arra jobban rászolgáltak.

Pontosan ez a gondolatmenet ragadható meg Rosinger Ármin 1945. január 8-i javaslatában is, amelyben először ejtett szót egy láger esetleges felállításáról, hogy a rendszeres kirendelések helyett legyen egy olyan munkaerő-tartalék, amely folyamatosan rendelkezésre áll szükség esetén. A mohácsi láger létrejöttének valószínűleg ez volt a valódi, gyakorlati oka, függetlenül a keletkezésekor fennálló jogi szabályozásoktól. A lágert egy jogilag (is) kaotikus időszakban, a tényleges szabályozás hiányát kihasználva hozták létre, és legfeljebb utólag igyekeztek mégis legitim eljárás módját látszatát kelteni, amikor életbe léptek az erre a célra felhasználható új rendelkezések.

Összegzés és kitekintés

A második világháborút lezáró időszak egyik legjellemzőbb eleme volt Magyarországon, hogy a hatalom új birtokosai igyekeztek korábbi ellenfeleiket, ellenségeiket megbüntetni, illetve a súlyos szankciókkal eltávolítani a társadalmi és politikai élet minden színteréről.

Az 1945-ös évet Németországhoz hasonlóan a magyar történetírás is „nulladik órának”, éles cezúrának tekinti, egy olyan mérföldkőnek, amely az élet minden területén radikális átalakulást hozott. A második világháború szörnyűségei után annak befejezése valóban mind magyar, mind európai szinten egy új korszak kezdetét hozták el, ennek ellenére teljes újrakezdésről sehol nem beszélhetünk. A változások mellett érdemes górcső alá venni a hosszabb a kontinuitásokat is, mivel számos esemény – így a mohácsi láger története is – csak ebben a kontextusban értelmezhető. Magyarországon közvetlenül a háború befejezésekor a különböző hivatalokban, hatóságoknál számos személy szolgált tovább még évekig, akiket meghatározott a saját múltjuk, neveltetésük és szociális hátterük, még ha attól látszólag 1945-től hivatalosan el is kellett határolódniuk. Ugyanez igaz az újonnan pozíciót szerzett kommunistákra is, akik pedig éppen radikális fellépésükkel igyekeztek saját befolyásuk növelésére.

Az új helyzetben az egyik első feladat az újjáépítés mellett az elkövetett bűnök felderítése és szankcionálása volt. A megtorlás során a tényleges bűnösök üldözése mellett praktikus szempontok is szerepet kaptak, így a politikai ellenfelek kiiktatása azáltal, hogy bűnbakká kiáltották ki, és vonták felelősségre őket, ennek révén pedig a hatalom új birtokosainak politikai és esetenként anyagi helyzete erősödött. A mohácsi láger létrehozása is ebben a keretben értelmezhető. Rövid működése során a korszak két legfontosabb célja egyesült benne: az újjáépítés és a megtorlás.

Létrehozásakor a láger célja nem egyes személyek megbüntetése volt, de a gyakorlatban mégis ez a funkció dominált. A láger működtetése egyben teret adott az 1945 elején még működő különböző politikai erők egymásnak feszülésének a lokális szinten, ez az érdekellentét pedig abban is megmutatkozott, hogy mely politikai erő mely személyek körét tekintette elsősorban megbüntetendőnek. Rosinger Ármin követelése, hogy a jobboldali pártok és szervezetek tagjait is rendeljék munkára a lágerbe, azt mutatják, hogy a kommunisták szemében az egykori politikai ellenfelek megbüntetése prioritás volt. Számukra a politikai motiváció volt a legfontosabb, egykori üldözőiket kívánták a letartóztatásuk és internálásuk révén kiiktatni. Egészen más álláspontot képviseltek azok a vármegyei, járási és települési tisztségviselők, akik még a megelőző időszakból maradtak hivatalban. Náluk sokkal inkább az figyelhető meg, hogy a térségben évtizedek óta jelen lévő etnikai problémát – jelesül a „német-kérdést” – próbálták a láger útján megoldani, és elsősorban a német kötődésű lakosokat behívni kényszermunkára. Mindezt egy olyan korai időpontban, amikor a magyarországi német kisebbség kollektív felelősségre vonása hivatalosan nem történt meg.

A mohácsi lágerrel kapcsolatos dokumentációban különösen feltűnő kontinuitás, ahogy a megelőző korszak tisztségviselői 1945-től kezdődően is a két világháború közötti, illetve a háborús időszak konfliktusaira reagáltak. A háború végi törést a hatalom régi és új birtokosai is arra használták fel, hogy a kaotikus időszak jogi hézagaival visszaélve a korábbi személyes és politikai jellegű ellentéteket, konfliktusait megtorolják. Ezért kerültek a lágerbe a magyarországi német kisebbség tagjai éppúgy, mint a különböző jobboldali, ekkor fasisztának bélyegzett pártok, szervezetek tagjai. A láger a helyi kommunisták és a közigazgatási tisztségviselők számára is lehetőséget nyújtott arra, hogy egyrészt az újjáépítéshez hiányzó munkaerőt praktikusán, fizetési kötelezettség nélkül megszerezzék, másrészt arra is, hogy a háborús bűnösnek tekintett személyek körét ezen a módon felelősségre vonják. Mindezt anélkül, hogy az ennek keretében elkövetett visszaélések, jogtalanságok miatt nekik maguknak szankcióktól kellett volna tartaniuk. Az érintetteket az internálásuk megbélyegezte, a velük szemben elkövetett igazságtalanságról ezért hallgattak, ahogy tették azt a lágert létrehozó és működtető személyek is. Mindössze néhány fennmaradt levéltári iratnak, visszaemlékezésekben elhangzó utalásoknak köszönhető, hogy az eset nem merült teljes feledésbe.

A mai generáció tagjai egyáltalán nem tudnak az egykori láger létezéséről, valószínűleg még az egykori rabok leszármazottai sem. Felelősségre vonásra nem kerülhetett sor, ahogy szembenézésre és feldolgozásra sem.

Az elhallgatásnak több oka is lehet. A mohácsi láger annyiban egyedi jelenség volt, hogy a saját korszaka jogi kategóriáiba nem illett bele. Nem tartozott a kifejezetten és kizárólag a német lakosság számára létrehozott internáló táborok közé – amelyekről az érintettek a későbbiekben jellemzően beszámoltak szenved-

déstörténetük részeként, mivel kizárólag német nemzetiségük miatti internálásukat igazságtalannak tartották, amelyről beszámolva a közösség együttérzésére, támogatására számíthattak. Mohácson a német foglyok azonban más csoportokkal együtt töltötték a rabságukat, és végeztek kényszermunkát – nyilasokkal, „fasiszta” pártok, szervezetek vezetőivel, akiket vélhetőleg maguk is háborús bűnösnek tekintettek. A mohácsi láger foglyai így nem tekinthették magukat kollektíven ártatlanul meghurcolt áldozatoknak, így hajlamosabbak voltak az események teljes elhallgatására.

A hallgatás, illetve a fogva tartás okainak sokszínűsége pedig a nem közvetlenül érintett helyi társadalom számára azt a benyomást erősíthette, hogy a lágerbe valóban olyan emberek kerültek, akik arra rá is szolgáltak. Ezt érdekében is állt elhinni, mivel a láger létrehozása egyben azt a célt is szolgálta, hogy a helyiek közmunka terhei csökkenjenek, így a helyi lakosság nagy része valószínűleg egyszerűen örömmel fogadta, hogy az újjáépítés nehézségei másokra hárulnak, és nem foglalkozott behatóbban a kérdéssel, vajon jogszerű és igazságos-e egyes személyek fogva tartása és dolgoztatása a lágerben. Minderre később, sőt azóta sem került sor, mivel utólag végképp nehéz morális terheket rótt volna a helyi közösségre annak elismerése, hogy a saját praktikus érdekeiket szem előtt tartva az ismert források szerint senki sem tiltakozott ártatlan emberek fogva tartása, meghurcolása, munkára kényszerítése ellen.

A mohácsi láger egy sötét fejezet a város hosszú történetében, amely szükség-szerűen feledésbe merült. Elképzelhető, hogy a mohácsi példa nem volt egyedi, és lokális mélyfúrások révén országszerte hasonló lágerek kerülhetnének napvilágra. Ennek vannak ugyanis ismert nyomai: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében például Vecsés község Nemzeti Bizottságának iratai között utalások vannak egy láger létezésére.⁸⁶ 1945. február 25-én a bizottság határozott egy munkatábor azonnali létrehozásáról a Volksbund tagok és nyilasok részére, majd a bizottság tagjai a potenciális foglyok körét kiterjesztették „*a notórikus munkakerülők, árdrágítók, élelmiszerrejtegetők és láncolók*” csoportjára is.

Nem zárható tehát ki, hogy az ezirányú kutatások oda vezetnének, hogy további lágerek nyomai kerüljenek elő országosan. A 20. századot méltán nevezte több szerző a „lágerek évszázadának”,⁸⁷ és a Mohácson „véletlenül” talált történet is megmutatja, mennyire heterogén jelentéstartalom bújhat meg e kifejezés mögött, illetve mennyire sokféle politikai, etnikai és társadalmi célkitűzés keveredhetett meg egyetlen, néhány hónapig működő láger hátterében is.

⁸⁶ MNL PML XVII 186. Az 1945. február 25-ei ülés jegyzőkönyve.

⁸⁷ Kramer 2013. 7.

Források

- LAAB IX. OST = Lastenausgleichsarchiv Bayreuth Erlebnisberichte zur Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa IX. Ungarn, OST DOK 2. Nr. 362 Baranya, Josef Baches beszámolója.
- MNL BaML K 32 = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Kézirat-tár. Ete János visszaemlékezései.
- MNL BaML V. 102. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Babarci körjegyzőség iratai, körjegyzői hivatal iratai, 1862–1949.
- MNL BaML V. 104. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Baksai körjegyzőség iratai, körjegyzői hivatal iratai, 1894–1949.
- MNL BaML V. 140. a. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Kölkedi körjegyzőség iratai, körjegyzői hivatal iratai, 1916–1951.
- MNL BaML V. 155. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Mékényes nagyközség iratai, közigazgatási iratok, 1886–1950.
- MNL BaML V. 157. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, a Nagyharsányi körjegyzőség iratai, közigazgatási iratok, 1876–1949.
- MNL BaML XVII. 83. = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, Mohács Város Nemzeti Bizottságának iratai, 1945–1949.
- MNL NML V. 328. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, a Nőtincsi körjegyzőség iratai, iktatott iratok, 1927–1950.
- MNL NML V. 322. b. = A Nógrádi körjegyzőség iratai, iktatott iratok, 1916–1950.
- MNL PML IV. 408. b. = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai, közigazgatási iratok, 1876–1950.
- MNL PML XVII 186. = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, a Vecsési Nemzeti Bizottság iratai, 1945–1948.
- Tihanyi János: Mohács város aknázása és kiürítése 1944-ben. Kézirat. Kanizsai Dorottya Múzeum, Mohács, 1945.

Felhasznált irodalom

- Beer 2010 = Beer, Mathias: Das Heimatbuch als Schriftenklasse. Forschungsstand, historischer Kontext, Merkmale und Funktionen. In: Beer, Mathias: Das Heimatbuch - Geschichte, Methodik, Wirkung. Göttingen, 2010. 9–39.
- Bellér 2002 = Bellér Béla: A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig – A magyarországi németek története, 1933–1938. Budapest, 2002.
- Belügyminisztérium 1946 = Magyar Belügyminisztérium: Magyarország Rendeletek Tára, 1945 - I - VI. füzet. Budapest, 1946.

- Bósz 1993 = Bósz József: Bóly, 1093–1993. Bóly, 1993.
- Brachmann 2000 = Brachmann Mária: Mesélő múlt - Szajk község történetéből. Szajk, 2000.
- Erdődy 1994 = Erdődy Gyula: Lánycsók község története. Lánycsók, 1994.
- Erdődy 2005 = Erdődy Gyula: Szűr község története. Szűr, 2005.
- Fata 1997 = Fata, Márta: Von der Ansiedlung zur Auswanderung – Ein Beitrag zur sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Fata, Márta (Hrsg.): Die schwäbische Türkei: Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn – Ergebnisse der Tagung des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen vom 10. und 11. November 1994. Sigmaringen, 1997. 15–42.
- Flach 1968 = Flach, Paul: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1941). München, 1968.
- Füzes – Wild 2008 = Füzes Miklós – Wild Katalin: Babarc. Babarc, 2008.
- Füzes 1990 = Füzes Miklós: Modern rabszolgaság – Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában. Budapest, 1990.
- Gonda 2014 = Gonda Gábor: Kitaszítva – Kényszeremigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948. Pécs, 2014.
- Häffner 1984 = Häffner, Johann: Großnaarad/Nagynyárád. Schwabach, 1984.
- Hengl 1999 = Hengl Ferdinand: Versend község története, 1687–1999. Pécs, 1999.
- K. Farkas 2001 = K. Farkas Claudia: Zsidósors Mohácson 1944-ben. Pécs, 2015.
- Kántor 2011 = Kántor Balázs: Szovjet szakemberek a Sztálin Vasmű építésén. Archivnet 11. (2011) https://archivnet.hu/diplomacia/szovjet_szakemberek_a_sztalin_vasmu_epitesen.html (letöltve: 2021.09.17.)
- Katus 2007 = Katus László: Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). In: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország története. Budapest, 2007. 488–772.
- Konaszov – Terescsuk 2004 = Konaszov V.B. – Terescsuk A.V.: Berija és a „malenkij robot” – Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. Történelmi Szemle 46. (2004), 385–402.
- Kramer 2013 = Kramer, Alan: Einleitung. In: Greiner, Bettina – Kramer, Alan (Hrsg.): Welt der Lager. Zur „Erfolgsgeschichte” einer Institution. Hamburg, 2013. 7–42.
- Krauss 2003 = Krauss, Karl-Peter: Deutsche Auswanderer in Ungarn – Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert. Stuttgart, 2003.

- Krauss – Seewann 2010 = Krauss, Karl-Peter – Seewann, Gerhard (Hrsg.): Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn – Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit. München, 2010.
- Kubinyi 2007 = Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság – A vegyes házi királyok kora (1301–1526). In: Romsics Ignác (szerk.): Magyarország története. Budapest, 2007. 170–306.
- Magyar 1932 = Magyar Statisztikai Közlemények: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületek szerint. Budapest, 1932.
- Márkus 2013 = Márkus Beáta (szerk.): „Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” - Magyarországi németek szovjet kényszer munkán, 1944/1945–1949 – „Malenkij robot” interjúkötet. Pécs, 2013.
- Márkus 2020 = Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Pécs, 2020.
- Michelisz 1997 = Michelisz, Ferenc: Somberek/Schomberg – Vergangenheit und Gegenwart einer Nationalitätengemeinde in Ungarn. Somberek, 1997.
- Minaszjan 1970 = Minaszjan M. M.: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. In: Tóth Sándor (szerk.): Hazánk felszabadulása 1944–1945. Budapest, 1970. 15–126.
- Nagy 2001 = Nagy Kálmán: A mohácsi holocaust és az újrakezdés rövid története. In: Nagy Kálmán – Radnóti Ilona – Vörös István Károly (szerk.): A mohácsi zsidóság története. Mohács, 2001. 89–134.
- Neuberger 1989 = Neuberger, Johann: Heimatbuch der Gemeinde Zanegg. Leinfelden, 1989.
- Páva 2009 = Páva István: Cseppben a tenger – Emléklapok 1944/45-ről. I. rész. Pécsi Szemle. Várostörténeti folyóirat 12. (2009), 74–83.
- Polian 2004 = Polian, Pavel M.: Against Their Will – The History and Geography of Forced Migration in the USSR. Budapest – New York, 2004.
- Romsics 2005 = Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. 3. kiadás. Budapest, 2005.
- Seewann 2001 = Seewann, Gerhard: Zur ungarischen Geschichtsschreibung über die Vertreibung der Ungarndeutschen, 1980–1996. In: Tóth, Ágnes (Hrsg.): Migrationen in Ungarn, 1945–1948. München, 2001, 7–15.
- Seewann 2012 = Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2. 1860 bis 2006. Marburg, 2012.
- Spannenberger 2005 = Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944. Budapest, 2005.
- Tilkovszky 1978 = Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund - A német népcsoportpolitika és Magyarország, 1938–1945. Budapest, 1978.
- Tóth 2008a = Tóth Ágnes: Hazatértek – A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Budapest, 2008.

- Tóth 2008b = Tóth Ágnes: „A népeket kihajcsák a legelőre és ők azt viszik geto-
ba akit akkarnak” – Internálótábor Lengyel községben. In: Cholnoky Győ-
ző (szerk.): Földönfutók - A Magyarországot érintő kényszertelepítések a
II. világháború után. Budapest, 2008. 85–113.
- Tóth 2008c = Tóth Ágnes: A németek internálása a Dunántúlon, 1945–1946. In:
Szedzerjesi Cecília (szerk.): Megtorlások évszázada – Politikai terror és erő-
szak a huszadik századi Magyarországon. Salgótarján – Budapest, 2008.
37–52.
- Tóth 2010 = Tóth Ágnes: Mi híja még? A magyarországi németek kitelepítése a
hazai történetírásban – tematikai fehér foltok, módszertani hiányok / Wo
sind noch Lücken? Vertreibung der Ungarndeutschen in der heimischen
Geschichtsschreibung – Thematische weiße Flecken, methodische Mängel.
In: Grósz András (szerk.): Jogfosztások Budarörsön. Entrechnungen in Bu-
daörs, 1944–1948. Budaörs, 2010. 17–46.
- Ungváry 2018 = Ungváry, Krisztián: Legenden über die Vertreibung
der Ungarndeutschen in der ungarischen Erinnerungskultur. In:
Landesbeauftragten des Freistaats Thüringen zur Aufarbeitung der SED-
Diktatur (Hrsg.): Vertreibungen im Kommunismus – Zwangsmigrationen
als Instrument kommunistischer Politik. Halle, 2019. 47–73.
- Veress D. 1984 = Veress D. Csaba: A Dunántúl hadi krónikája, 1944–1945. Buda-
pest, 1984.
- Vida 2005 = Vida István (szerk.): Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történeté-
hez, 1944. október – 1948. június - Dokumentumok. Budapest, 2005.
- Vitári 2015 = Vitári Zsolt: Volksbund és ifjúság – Dokumentumok a magyarorszá-
gi német ifjúság történetéből, 1925–1944. Pécs, 2015.
- Vörös 2011 = Vörös István Károly: Mohácsiak - Egy Duna menti kisváros zsidó
lakosainak tragédiája. In: Braham, Randolph L. (szerk.): Tanulmányok a
holokausztról. V. kötet. Budapest, 2011. 294–332.